

Funderingar kring en familjemodell

Dagmar Lagerberg

Ett återkommande tema i debatten om vårdens och omsorgens krympande resurser är att enskilda individer och gemenskaper bör kunna ta ett större ansvar dels för sina egna liv, dels för omhändertagandet av egna anhöriga inklusive barnen. Uttryck som det "civila samhället", den "lilla världen" eller "starka familjer" förekommer i denna diskussion. Utifrån ett sådant perspektiv är det nödvändigt att möjligheterna för små gemenskaper att motsvara de ställda kraven också granskas kritiskt. Familjer skiljer sig i sina förutsättningar att vara goda jordmånar för barns hälsa och utveckling. Denna synpunkt utvecklas här med hjälp av en familjemodell baserad på begreppsparen hierarki-jämlikhet och distans-intimitet. I artikeln diskuteras barnperspektiv, makt, emotionellt klimat, socialisering, kulturöverföring och sammanhållning i familjer som karakteriseras på olika sätt enligt modellen.

Dagmar Lagerberg är docent i samhällsmedicinsk forskning om barn och verksam vid Barnhälsovårdens centrala länsenhet, Akademiska sjukhuset, Uppsala.

Inledning: Omsorgen och "det civila samhället"

I den ekonomiska krisens spår hör vi inte så sällan debattörer tala om "den lilla världen" eller "det civila samhället" som det som skall råda bot på förhållandet att de offentliga medlen inte räcker till för allt nödvändigt som samhället åtagit sig. Främst tänker man här på barnomsorg, sjukvård och äldreomsorg. Det har hävdats att mer av sådana verksamheter skulle kunna tas om hand av frivilliga, av anhöriga, vänner eller grannar (t.ex. Lagergren et al 1982, Lundh 1994, Etzioni 1995). En broschyr utgiven av Moderata samlingspartiet (1994) talar om "värdet av starka och självständiga familjer i samhället" och anför i sammanhanget ett krav på skattesänkning, sannolikt som medel för att öka den enskilda familjens valfrihet. Sekretariatet för Framtidsstudier ser i stället en sänkning av arbetstiden till 6 timmar som en nödvändig förutsättning för omsorgsinsatser

inom informella nätverk (se t.ex. Lundh 1994).

Krav på utvidgade enskilda insatser inom omsorger av olika slag har rests från grupper som befunnit sig såväl till höger som till vänster på den politiska skalan, även om förtecknen sett litet annorlunda ut. Det är inte möjligt att här fördjupa sig i denna diskussion. Några korta påpekanden skall dock göras.

För det första skall sägas att man i dessa sammanhang inte alltid tagit hänsyn till de komplikationer som följer med det civila samhällets perspektiv. Det förutsätts att enskilda, vänner, grannar och anhöriga har tid och ork att ställa upp med omfattande hjälpinsatser, liksom att ingen av dem som behöver insatserna har något emot att få dem av t.ex. anhöriga. Verkligheten är dock mer komplicerad (Johansson & Anderson 1991).

För det andra är det möjligt att förhålla sig till idéerna om det civila samhället på två helt skilda sätt. Det ena är att man med beklagande konstaterar att vi inte längre har råd att subventionera all social omsorg med skattemedel och att vi därför *måste* söka andra utvägar. Som sagt, man beklagar detta. Det andra är att man faktiskt inte alls beklagar det utan i stället ser det som något nytt och spännande. Inte sällan förenas detta med en ideologi som säger att det egentligen inte är mer än rätt att var och en tar ansvar för sig själv och sina närmaste. Mot detta vill väl ingen invända, men det anmärkningsvärda är att man i så fall inte har löst problemet med vad man skall göra när människor ändå råkar i svåra situationer som drabbar både dem själva och andra och som de inte kan ta sig ur. Från ett generellt socialpolitiskt perspektiv kan det aldrig vara en tillräcklig lösning att förlita sig på det civila samhället. De flesta debattörer är också överens om detta (ingen av de här nämnda anser något annat).

Krav på utvidgade enskilda insatser inom omsorger av olika slag har rests från grupper som befunnit sig såväl till höger som till vänster på den politiska skalan

Familjen

Resonemangen om de små gemenskapernas betydelse och om allt som kan uträttas inom civilsamhällets "lilla värld" bör kompletteras med en analys av tänkbara komplikationer. Jag kan här endast göra detta mycket ofullständigt genom att med hjälp av en modell skissera en typologi över familjer.

För barnet är familjen, dvs en liten grupp av känslomässigt betydelsefulla och varaktigt närvarande personer, den gemenskap som i de allra flesta fall erbjuder den bästa jordmånen för växt och utveckling.

Men familjerna varierar i sina förutsättningar att uppfylla de förväntningar som ställs på dem, de ser olika ut, och den familj som passar ett barn passar kanske inte ett annat. Självklart är det inte så att *familjen* som sådan kan sägas vara entydigt bra eller entydigt dålig. Vi vet att familjen kan vara ett utomordentligt stöd, men vi vet också att den kan vara en förtryckande och kvävande miljö eller att dess olika delar kan fungera på olika sätt.

Vidare finns det ett alldeles särskilt skäl för att fortlopande skärskåda den förhärskande familjesynen i ett samhälle, nämligen att varje barn i princip är utlämnat till den kompetens och den goda vilja som finns hos dess familjemedlemmar. Även om den stora majoriteten barn är lyckligt lottade i sina familjer, finns det undantag som motiverar en problematisering av familjen. Det lilla barnet vet inte ens hur man tar sig utanför dörren, och det dröjer många år innan det själv kan vända sig till hjälpanse instanser utanför familjen.

Jag skall därför uppehålla mig något vid hur familjen kan fungera både som en gynnsam och som en mindre gynnsam grogrund för barnets utveckling.

I många samhällsvetenskapligt anlagda studier utgår man från familjevariabler som baserar sig på social status, t.ex. socioekonomisk tillhörighet (Statistiska Centralbyrån 1989) eller socialgrupp. Man utgår också från familjestruktur eller familjesammansättning, t.ex. antalet vuxna i familjen, antalet syskon eller barnets plats i syskonskaran. Särskilt socialgruppen har visat sig vara en kraftfullt diskriminerande faktor mellan barn med olika familjebakgrund nästan oberoende av vilken variabel som studerats, t.ex. skolbetyg, tillväxt eller språk-

utveckling (Lagerberg et al 1994, Cernerud 1991, Westerlund 1994).

Här skall i stället laboreras med begrepp som gäller familjemedlemmarnas *avstånd* till varandra och *makt-förhållandena* dem emellan.

En modell

Två dimensioner bildar utgångspunkt för familjemodellens konstruktion: hierarki-jämlikhet och distans-intimitet. I den hierarkiska familjen formerar sig medlemmarna på bestämda steg i rangskalan, vanligen med fadern överst, utan några större tecken till cirkulation mellan skalstegen. Den jämlika familjen karakteriseras av att föräldrar och barn, såväl inbördes som i förhållande barn-vuxna, står varandra mycket närmare i status.

Den distanserade familjens medlemmar befinner sig, fysiskt och psykiskt, långt från varandra. Individerna skiljer ut sig genom avstånd, genom frånvaro av förtroenden och genom att inte kommunicera sina inre världar till varandra. Omvänt står den intima familjens medlemmar varandra nära: de egna inre rummen är små, hemligheterna få och respekten för vars och ens integritet inte överdrivet stor.

Det bör understrykas att man knappast kan säga generellt att den ena polen (t.ex. distans) är "bättre" eller "sämre" än den andra. Barnets och föräldrarnas personligheter och preferenser, familjens känslomässiga klimat, speciella omständigheter i övrigt - allt har sin särskilda betydelse för vad som gagnar det enskilda barnets hälsa och utveckling. Rimligt är väl ändå att anta att ett visst mått av jämlikhet bör vara att föredra framför en hierarki, kanske framför allt därför att jämlikhet tycks mest förenlig med ett varmt emotionellt klimat och därför att den är en förutsättning för att barnets rättigheter respekteras. Men också jämlikheten kan ha sina faror (se nedan). Likaså är en alltför stor intimitet knappast eftersträvsvärd, då den inte lämnar plats för några egna världar hos familjens medlemmar.

Kombineras begreppsparen hierarki-jämlikhet och distans-intimitet, får man följande fyrfältsschema (*figur 1*):

	Distans	Intimitet
Hierarki	A. Förtryck	B. Invasion
Jämlikhet	C. Hotell	D. Orkester

Figur 1. En modell för familjekaraktistika

Några nyanser tillåter visserligen inte denna typologi, men avsikten är endast att låta cellernas benämningar säga något om hur olika familjetyper kan fungera.

A. *Distanserad hierarki*. Här har vi familjer där positionerna i fråga om makt och status är klart definierade och åtskilda, vanligen med fadern högst upp, därnäst modern och sist barnen, ibland modern och barnen tillsammans längst ned. Sådana familjer är kanske mindre vanliga i dag men kan sägas ha utgjort ett ideal för 1800-talets borgerliga familj. I ruta A förutsätts vidare att det råder distans mellan familjemedlemmarna, såväl fysisk som psykisk. Även om bristen på intimitet i någon mån kan tjäna som garant för varje individs integritet, är det ändå sannolikt att förhållandena i ruta A skapar en ganska god jordmån för *förtryck* inom familjen.

B. *Intim hierarki*. Att en hierarkisk familjestruktur kan vara väl förenlig med intimitet är kanske inte självklart. Ändå kan familjer fungera just så. Fadern kan från sin översta plats i hierarkin kräva tillträde till moderns kropp, tankar och liv i övrigt, medan modern i sin tur kräver samma tillträde till barnets kropp, liv och tankar. Låt vara att intimiteten inte är ömsesidig - den kan ändå vara högst påtaglig. Det får inte finnas några hemligheter, allt måste vara öppet, men bara i hierarkins ena riktning. Man kan då tala om en invasiv familjesituation, där underordnade familjemedlemmars fredade rum inte respekteras.

Problemet är att när intimitet förenas med hierarki finns det en risk för att latent eller manifesterad makt tendenser gör sig gällande på ett sätt som inte tar hänsyn till integritetens krav, t.ex. vid sexuella övergrepp mot kvinnor och/eller barn inom familjen. Dessa fenomen i sig är inte uttryck för intimitet, utan snarare är det så att det är *anspråken* på intimitet, framställda som om de vore berättigade, som ligger bakom övergreppen. Invasionen materialiserar sig i övergrepp mot dem som står lägre i hierarkin. En annan form av invasion kan rikta sig mot barnen, t.ex. om modern (som det oftast är fråga om) ständigt oroar sig över sjukdomar och symtom som inte existerar. I extremare fall uppträder det så kallade Münchhausen by proxy-syndromet, som innebär att en nära anhörig (oftast modern) tycker sig se eller till och med i svåra fall framkallar sjukdomar eller symtom hos barnet. Det för barnet destruktiva mönstret uppmärksammas sällan (Stibner 1993).

C. *Distanserad jämlikhet*. På "hotellet", eller vid högre grader av intimitet kanske "pensionatet", råder känslomässig och fysisk distans mellan dem som bor

På hotellet råder också jämlikhet, som gör att ingen familjemedlem egentligen hindras av någon annan i sina förhållanden. Utrymmet för förtryck är inte stort

där. Man lägger sig inte så mycket i varandras liv. Det kan hända att man äter tillsammans, men det kan också hända att var och en går och tar sig något i kylskåpet när man är hungrig. Varje familjemedlem har egna intressen utanför familjen och en betydelsefull egen värld som knappast delas med de övriga i familjen. På hotellet råder också jämlikhet, som gör att ingen familjemedlem egentligen hindras av någon annan i sina förhållanden. Utrymmet för förtryck är inte stort.

D. *Intim jämlikhet*. Denna familj, som kännetecknas av såväl jämlikhet som intimitet, kan sägas fungera ungefär som en "orkester". Vars och ens insats är nödvändig för helheten, men ingen behöver direkt underordna sig någon annan. En viss grad av intimitet krävs för den sammanhållna helhetens skull. Men det räcker att orkestern går bra och gör vad den skall; någon invasiv intimitet är inte nödvändig. Man kan till och med anta att avsaknaden av hierarki fungerar som ett skydd mot invasiva tendenser. Den jämlika och intima orkesterfamiljen är därför väl förenlig med respekt för vars och ens integritet.

Idealet behöver naturligtvis inte alltid vara att familjen är både intim och jämlik, men nog är det mycket som åtminstone i vår kultur talar för att jämlikhet och intimitet svarar mot de flesta familjers känslomässiga och sociala behov. Här borde finnas en gynnsam jordmån för åtminstone de yngsta barnens utveckling. Det verkar också vara detta ideal som det civila samhällets förespråkare har i åtanke när de säger att familjen bör stärkas och förstås att ta ett större ansvar för sina egna.

Det bör kanske understrykas att ett litet barn egentligen aldrig har oinskränkta förutsättningar att vara helt jämlikt i förhållande till sina föräldrar. En viss hierarki måste råda så länge barnet är litet. Vad barnet skall äta, ha på sig, göra, var det skall vistas osv måste till en början vara föräldrarnas beslut. När vi i rutorna C och D talar om jämlikhet, får begreppet modifieras så att vi tänker oss att föräldrarna agerar som ställföreträdande jämlikar. De betraktar åtminstone i princip barnet som en jämlike som så småningom i takt med ökad mognad skall få allt mer att säga till om. Likaså är rätten till intimitet, så länge barnet är litet, större från föräldrarnas sida

Ett litet barn har egentligen aldrig oinskränkta förutsättningar att vara helt jämlikt i förhållande till sina föräldrar

gentemot barnet än tvärtom. Det är föräldrarna som från början tar sig rätten till intimitet. Men det är en intimitet utan invasion och en "hierarki" utan förtryck.

I korthet skall en kommentar också göras om förhållandet att gamla människor inte så sällan hellre accepterar hjälp av sin make/maka än av sina barn. Motviljan mot omsorg genom barn kan vara ganska stark både hos barnet och hos den gamla föräldern. Varför kan man acceptera en make/maka men inte ett barn i denna roll? Med modellens begrepp skulle man kunna hävda att den äktenskapliga relationens öppenhet för vårdande omsorg när livet lider mot sitt slut bland annat ligger i att make-makarelationen är den enda som *är och alltid har varit både jämlik och intim* (eller åtminstone haft förutsättningar att vara detta). Det har alltid varit så att lika väl den ena som den andra kunnat bli i behov av hjälp. Vilken av dem det faktiskt blir kan man inte säga på förhand. Med relationen till barn är det annorlunda. Det tillhör så att säga naturens ordning att barnet först vårdas av föräldrarna och att förhållandena först långt senare kan bli de omvända. När barnet är litet är föräldrarelationen intim men inte helt jämlik. När barnet vuxit upp är relationen kanske jämlik, men inte längre intim. Likaså mellan syskon: det som var intimt och jämlikt i barndomen är kanske enbart jämlikt när syskonen blivit vuxna. Den känsliga intimitetsdimensionen blir problematisk att hantera i en relation som väl kan ha varit, men inte längre är, intim.

Förutsättningar

Vilka förutsättningar kan man nu anta att de fyra typerna i modellen skapar för en gynnsam växt och utveckling hos barnet? Det gäller här sådant som barnperspektiv (dvs föräldrarnas förmåga att prioritera barnets behov och ta hänsyn till barnets önskemål), makt, emotionellt klimat, socialisering, kulturöverföring, sammanhållning m.m.

Det skall först påpekas att familjens typ kan växla över tid, t.ex. från D till B (en intim och jämlik relation blir alltmer invasiv när barnet blir äldre om föräldrarna inte tillåter barnet att separera från dem). Eller mönstret kan gå från A till C: förtrycket lättar när barnen blivit äldre och familjen blir mer hotellliknande. Med detta

är också sagt att familjer kan fungera olika vid skilda tidpunkter och att en viss familjetyp kan vara gynnsam för ett mindre barn men inte för ett äldre osv.

Som tidigare antytts, verkar det troligt att den familjetyp som har de bästa förutsättningarna att konsekvent omfatta ett barnperspektiv är den både intima och jämlika. I övriga familjer riskerar en förtryckande, en invasiv eller en alltför distanserad hållning att skapa svårigheter med barnperspektivet (alltså även i den jämlika, men distanserade, hotellfamiljen).

Makten i den hierarkiska familjen (A och B) måste rimligen utövas med hjälp av en del tvång. I den jämlika familjen är tvångsinslagen färre och svagare. Det kan till och med hända att tvånget är så bannlyst att en laissez-faire-anda uppstår med ett tillåtande klimat som barnet inte är moget för.

Ett kyligt emotionellt klimat kan förväntas råda i den hierarkiska och distanserade familjen (A). I den hierarkiska men intima familjen (B) kan klimatet däremot vara mycket varmt, kanske till och med så varmt att det blir invasivt. Den distanserade och jämlika familjen (C) kanske utmärks av en viss likgiltighet, vilket dock inte behöver vara någon nackdel för äldre barn. Naturligtvis får klimatet inte *genomgående* kännetecknas av likgiltighet, och naturligtvis är likgiltighet fördärlig för *små* barn. Men behoven kan se olika ut i olika åldrar. Slutligen bör man kunna tänka sig ett varmt emotionellt klimat i familjen D, som kännetecknas av jämlikhet och intimitet.

Socialiseringen, här i betydelsen överföringen av normer och moraliska principer, kan antas ske med inslag av straff och tvångsmedel i den distanserade hierarkiska familjen (A). Den hierarkiska och intima familjen (B) kan fungera på samma sätt, men eventuellt med större känslomässig skuldbeläggning. De jämlika familjerna (C och D) förmedlar inte normer genom så mycket tvång eller bestraffningar utan vädjar till barnens egen vilja att följa reglerna. I den intima familjen sker normöverföringen främst via barnets känslomässiga bindning till föräldrarna. Den distanserade familjen tillämpar även övertygelse genom förnuftsresonemang. Man vädjar till barnet att förstå *varför* man bör handla på ett visst sätt.

En förtryckande, en invasiv eller en alltför distanserad hållning riskerar att skapa svårigheter med barnperspektivet

Med "kulturöverföring" menas här politisk påverkan, förmedling av de värden som representeras av litteratur, musik, teater, film osv. I den hierarkiska familjen, såväl den distanserade som den intima (A och B), förutsätts detta ske uppifrån, dvs genom att de vuxna bestämmer vilken kultur som är värdefull. I den jämlika familjen (C och D) äger en mer ömsesidig kulturöverföring rum från båda håll, man diskuterar sig gemensamt fram till vilka aktiviteter man vill ägna sig åt och vilken kultur man vill ta del av. Om risken med den hierarkiska kulturöverföringen är att den inte alls sker på barnens villkor, är risken i den jämlika familjen att barnen bestämmer alltför mycket. Antingen tvingas barnet att ta till sig alltför mycket nytt som ännu inte talar till det, eller också kommer dess tillägnelse av världen att innehålla alltför litet av utmaningar.

Den hierarkiska och distanserade familjen (A) kännetecknas av föga sammanhållning, annat än möjligen rent formellt i bemärkelsen att man betraktar sig som en "riktig familj". Frigörelseförsök kan trots detta vara komplicerade och utlösa konflikter. Den intima och hierarkiska familjen (B) kan däremot vara väl sammanhållen, men kanske med ett ängsligt beroende mellan familjemedlemmar. Frigörelser sker i så fall inte heller här utan problem. På det trevliga hotellet som konstituerar familjen C, den jämlika och distanserade, håller man knappast ihop, men familjen kan ändå sluta sig samman om det verkligen gäller. Allteftersom barnen blir större, kan det tänkas att familjens medlemmar lösgör sig från varandra på ett lugnt och smärtfritt sätt. I den jämlika och intima familjen D bör det i idealfallet vara så att det både finns en god sammanhållning och att den oundvikliga separationen barn-föräldrar så småningom kan ske utan större konvulsioner.

Avslutning

Vad som här utvecklats är hypotetiska resonemang i anslutning till en modell med de begränsningar en sådan alltid har. Ändå kanske det kan vara fruktbart att fundera i dessa banor när man skall ta ställning till under vilka förutsättningar och på vilka sätt familjen kan fungera som en gynnsam jordmån för barns hälsa och utveckling.

REFERENSER

- Cernerud L* (1991): Growth and social conditions. Height and weight of Stockholm schoolchildren in a public health context. Dissertation. Göteborg, Sweden: The Nordic School of Public Health.
- Etzioni A* (1995): Från stat till samhälle. *Moderna Tider* 6(54):22-24.
- Johansson S, Anderson B* (1991): Hemtjänst och hemsjukvård - ett framtidsperspektiv. *Socialmedicinsk tidskrift* 68(7-8):375-380.
- Lagerberg D, Mellbin T, Sundelin C, Vuille J-C* (1994): Growing up in Uppsala: The "new morbidity" in the adolescent period. A longitudinal epidemiological study based on school data and some external sources. *Acta Paediatrica* 83 Suppl 398.
- Lagergren M, Lundh L, Orkan M, Sanne C* (1982): Tid för omsorg. Slutrapport från projektet "Omsorgen i samhället". Sekretariatet för framtidsstudier. Stockholm: LiberFörlag.
- Lundh L* (1994): Hur resonerade man i framtidsstudien "Tid för omsorg". *Socialmedicinsk tidskrift* 71(9):375-378.
- Moderata samlingspartiet* (1994): Detta är Moderaterna. Stockholm: Moderaterna.
- Statistiska Centralbyrån* (1989): Yrkesklassificeringar i FoB 85 enligt Nordisk yrkesklassificering (NYK) och Socioekonomisk indelning (SEI). Alfabetisk version. Meddelanden i samordningsfrågor 1989:5. Stockholm.
- Stibner I-B* (1993): Münchhausensyndromet by proxy. *Socialmedicinsk tidskrift* 70(9-10):442-445.
- Westerlund M* (1994): Barn med tal- och språkavvikelser. En prospektiv longitudinell epidemiologisk studie av en årskull uppsalabarn vid 4, 7 och 9 års ålder. Uppsala Dissertations from the Faculty of Medicine 5. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.